

**Problém volného času**

Na první pohled se zdá, že nanejvýš aktuální problém volného času je sám o sobě čistě sociologickou otázkou. Není tomu tak jen proto, že celkový komplex otázek volného času je v západní sociologii takřkajíc na pořadu dne a že nejenom takoví myslitelé, jako je Hannah Arendtová, takoví vůdci studentského hnutí, jako je Rudi Dutschke, autoři takových románů, jako je *Set this House on Fire* (William Styron), a takových filmů jako je dnes proslulý film *Marty*, ale téměř každý vidoucí a myslící člověk cítí, že tato otázka představuje jeden ze základních problémů současného vývoje buržoazní společnosti. Jde však o něco více než o prostou sociologickou otázku. Tato otázka totiž zahrnuje tak rozsáhlé společenské, antropologické, ekonomické a další souvislosti, že ji lze reálně postihnout pouze filosofickým přístupem. U Marxe je tento nanejvýš aktuální problém analyzován právě tímto způsobem, a to proto, že jeho povaha a vnitřní dynamika z něho činí ústřední problém dalšího celkového vývoje, který musí být zkoumán nikoli z jednoho, nýbrž z mnoha hledisek.

U přístupu z „mnoha hledisek“ se musíme chvíli zastavit. U Marxe je právě filosoficky jedinečné to, že již jeho rané spisy představují rozhodný pokrok ve filosofické metodě. Tento pokrok spočívá především v tom, že filosofický požadavek, jímž je každý velký myslitel proniknut — totiž aby formuloval nejobecnější zákonitosti pohybu přírody, společnosti a lidského myšlení — není u něho založen abstraktně, na obecném pozorování, nýbrž vychází především z dějin, vědeckého základu a zpracování. Marx uplatňoval politickou ekonomii — vědu tehdy v podstatě mladou — jako konkrétní zbraň a vědecky nejexaktnější disciplínu, současně však byl také prvním filosofem, který položil zcela

konkrétní exaktní společenskovědní základy filosofické metody (o něco takového se pokusili Adam Smith a Hume, ovšem pouze na základě tendenci vývoje v Anglii). Lze tedy říci, že politická ekonomie je předpokladem pro to, abychom vůbec mohli mluvit o filosofii v moderním smyslu, přičemž Marx byl první, který to ukázal v měřítku světových dějin, a to tím, že anglický merkantilismus a prvky francouzského utopismu povýšil do jednoty smyslu, a tak vybudoval skutečné základy pro to, co můžeme nazývat filosofií v moderním smyslu. Buržoazní filosofie však tento čin světodějného významu zapomněla a pokusila se předložit popularizovanou, přitom však vědecky nepodloženou filosofii, jejíž vnitřní slabost je zřetelně patrná.

Ve srovnání s mimořádně dobře znějícími populárními sociologickými hesly nebo rovněž dobře znějícími a působivými rozbory pocházejícími z hraničních oblastí přírodních věd je přirozeně filosofie vyrůstající z vědeckého základu obtížnější přístupná. Marx si toho byl plně vědom, když psal Kugelmanovi o *Kapitálu*: „První sešit nebyl ovšem podán příliš populárně. To vyplývalo zčásti z abstraktní povahy předmětu, z omezeného rozsahu, který jsem měl předepsán, a z účelu práce. Tento díl je srozumitelnější, protože pojednává o konkrétnějších vztazích. Vědecké pokusy o revolucionování určité vědy nemohou být nikdy skutečně populární. Jakmile je však položen vědecký základ, je už pak snadné popularizovat.“<sup>1</sup>

Pro Marxe tedy vědecký základ představoval bázi, na níž musí spočívat filosofie právě tak jako cokoli jiného, včetně populárních výkladů. Bez exaktní vědecké analýzy — ať už jde o přírodu nebo společnost — visí každá filosofie doslova ve vzduchu.

Zde se již dostáváme k meritům našeho

<sup>1</sup> Marx, K. — Engels, B.: *Dopisy o Kapitálu*. Praha, SNPL 1957, s. 11—112.

problému. Ačkoli někteří autoři situují počátky zkoumání problému času do dvacátého století a připisují zejména Bergsonovi mimořádnou zásluhu, pokud jde o otázku mnohostrannosti času, byl to již Marx, který zkoumal tento problém, a to nikoli formálně a v kantovském smyslu transcendentně. Právě proto, že problém času chápal v historickém a společenském smyslu jako problém vnitřní, můžeme říci, že Marx také filosoficky našel vnitřní klíč k této otázce na základě politické ekonomie. Jestliže z tohoto hlediska porovnáme, jak daleko se vzdálil Hegel od Kanta, ihned se ukáže, jaký je charakter Marxova nového postavení otázky. Již Hegel věděl, že „čas není schránkou, v níž je všechno jakoby v proudu, který plyne, jedno vyvrhuje a druhé pohlcuje — čas je pouze abstrakcí spotřeby, ničení, trávení. Protože jsou věci konečné, proto existují v čase — nezanikají proto, že existují v čase, nýbrž samy představují časovost — to je jejich objektivní určení.“<sup>2</sup> Už u Hegela se tedy objevuje dialektické uchopení času, avšak u něho je hlavní přírodně filosofický aspekt. Hegel nebyl s to dát této své správné myšlence skutečně obecnou a také společenskovědní platnost, protože jeho myšlenkový svět přišel jen zčásti do styku s politicko-ekonomickým vývojem. Hegelovi však bezpochyby patří zásluha o to, že negoval kantovské formální pojetí času (podle něhož je čas pouze jevovým způsobem, jímž jsme s to chápat skutečnost) a postavil proti němu čas jakožto objektivitu; přesto zůstává daleko za Marxem, protože neukazuje skutečný společenský význam času v jeho souvislostech, v jeho konkrétnosti. Marx otevírá ten aspekt problému času, jehož se mohl Hegel pro svoji idealistickou koncepci pouze dotknout. Pro Hegela znamená čas v první řadě abstrakci dění, přičemž takové pojmy jako například trvání už zkoumá zvlášť. Naproti tomu Marx vyzdvihuje souvislost času a výroby právě ve vztahu k člověku, ve vztahu k lidské společnosti. Pro něho je čas konečností takovou základní kategorií, která se jakožto objektivita nejen za určitých okolností stává determinantou směnné hodnoty, nýbrž jakožto konkrétní čas se v podstatě stává

jednou ze základních otázek celého vývoje lidstva.

„Předpokládáme-li společenskou výrobu, zůstává časové určení přirozeně podstatné. Čím méně času potřebuje společnost k tomu, aby produkovala pšenici, dobytek atd., o to víc času získává pro jinou produkci, materiální nebo duchovní. Stejně jako u jednotlivého individua závisí všestrannost jejího vývoje, jejího požitku a její činnosti na úspoře času. Hospodaření s časem, na to se konečkonců redukuje veškerá ekonomie. I společnost musí účelně rozdělovat svůj čas, aby dosáhla produkce přiměřené jejím celkovým potřebám, právě tak jako musí jednatelce správně rozdělovat svůj čas, aby získal vědomosti v potřebných proporcích, nebo aby dostal různým požadavkům na svou činnost. Hospodaření s časem, stejně jako plánovitě rozdělování pracovní doby na různá odvětví výroby, je tedy i na základě společenské výroby prvním ekonomickým zákonem. Stane se dokonce zákonem v mnohem větší míře. To je však něco podstatně jiného než měření směnných hodnot (prací nebo produktů práce) pracovní dobou.“<sup>3</sup>

Čas tedy není především kategorií zániku, vyčerpání atd., nýbrž kategorií rozvíjení lidské produktivní síly, společenských výrobních sil. Okolnost, že v rámci kapitalismu se to jeví pouze a jenom jako produkce směnné hodnoty, nemění nic na tom, že ve filosofickém a také v konkrétně společensky historickém smyslu jde o daleko více. Marx zkoumá problém času skutečně z tak širokého hlediska, že ve srovnání s ním musí mít každá dřívější i pozdější analýza nutně omezený a bohatství problémů redukcující charakter. Tento problém ve své rozsáhlé a zásadní společenskosti není pouhým problémem času, nýbrž problémem ekonomickým. Není proto náhodné, že již u mladého Marxe je ekonomické zároveň v určitém vztahu filosofickým, a filosofické zase v jiném vztahu ekonomickým, takže na základě Marxovy metody se nejen souvislost ekonomie a filosofie, nýbrž i souvislost společenskovědní exaktnosti a filosofického zevšeobecnění stává nutně jednotou, přičemž i společné a všeobecné zákonitosti společenského člověka

<sup>2</sup> Hegel, C. W. F.: *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften*. Leiden 1906, s. 323.

<sup>3</sup> Marx, K.: *Rukopisy „Grundrisse“* I. Praha, Svoboda 1971, s. 129–130.

a lidské společnosti jsou formulovány filosoficky. Pro společenského člověka je ekonomie času právě tak základní otázkou jako je pro lidskou společnost základní otázkou ekonomický čas, přičemž i naopak v plné souvislosti a totalitě jsou tyto aspekty od sebe naprosto neoddělitelné.

Pokud zkoumáme formy společenského a individuálního pohybu z hlediska času, postihujeme jeden z nejpodstatnějších a nejobsáhlejších momentů marxovské teorie, neboť právě zde představuje čas otázku, kde ekonomická a filosofická stanoviska tvoří zcela jednotnou totalitu. Tato totalita není nediferencovaná, nejde o totalitu zbavenou zvláštností, nýbrž o totalitu v marxovském smyslu, kdy na jedné straně objevující se tendence znamená zároveň z jiného aspektu tendenci odchyloující se. Rozdělení času přitom vyjadřuje za prvé celkový stav společenského vývoje, za druhé okamžitou situaci v třídním boji, za třetí specifické možnosti rozvoje jednotlivce uvnitř dané společenské struktury. Právě proto, že čas — ve své kvalitě pracovního času — se z čistě ekonomického hlediska dělí na dvě části, totiž na nutnou práci a nadpráci, dostáváme prostě jen výraz prvních dvou tendencí; můžeme klást do nějaké souvislosti pouze celkový vývoj společenské výroby a stav třídního boje. Tak jako z ekonomického hlediska představuje vztah nutné práce k nadpráci jednu z nejpodstatnějších otázek, kterou musí věda analyzovat, je z hlediska celkového vývoje společnosti přinejmenším stejně důležitá, pronikavá a od předchozí neoddělená analýza volného času. V tomto smyslu z faktorů celkového lidského rozvoje získává ústřední roli čas jakožto relace určená tvůrčím vývojem, tedy jakožto relace lidská.

Zde musíme přirozeně upozornit na to, že z hlediska celého vývoje Marxova myšlenkového světa představuje mimořádně mnohostranné zkoumání vnitřní dialektiky lidského rozdělení času v *Kapitálu* rozvedení mnoha tendencí z mládí. Nejde jen o to, že některé stránky nutné pracovní doby představují variabilní kapitál, popřípadě o sobě vynaložený čas dělníka, ani jen o to, že některé stránky nadbytečné pracovní doby představují vykořisťování či nadproduktu odňatou nadhodnotu, ani jen o to, že dělník je za kapitalismu v odcizeném postavení a odcizeném duševním stavu. Všem

těmto neobyčejně jemným rozdílům vděčíme za to, že Marx mohl v celém svém myšlenkovém světě jednak uplatnit antropologické hledisko, jehož pomocí ukázal na jeden, totiž lidský aspekt a stav odcizení, jednak překonat Fourierovy následovníky, kteří v dělbě práce prostě spatřovali základní prvek odcizení; na základě jejich názorů mohly totiž vzniknout Marxovy rané představy, podle nichž se snažil řešit otázku úplného zrušení dělbý práce (čímž spojoval to, že každý bude „mimo jiné malovat“ a bude „mimo jiné pastýřem“) jako objevující se hluboce filosofickou otázkou.

Skutečný problém tedy spočívá v tom, že ve srovnání s abstraktními způsoby dělení vyjadřuje toto dělení pracovní doby — na jedné straně z hlediska kapitálového procesu, na druhé straně z hlediska procesu dělníka, a zvláštní hodnocení každé z obou částí — skutečně vnitřní procesy a souvislosti. Proto také je v analýze pracovní doby z filosofického hlediska mimořádně důležité, že odkrývá rozdílné historické obsahové možnosti téže věci. To přirozeně neznamená, že Marx — jak se někteří, a to především jeho vulgarizátoři domnívají — dospěl k představě rozvoje lidských schopností v individuálním a společenském měřítku výlučně pomocí analýzy pracovní doby. Dělení pracovní doby na dvě části je přirozeně jen jedním dělením uvnitř jiného druhu rozdělení lidské životní činnosti, kterým se budeme nadále především zabývat. Jde totiž o to, že Marx ani z filosofického, ani z ekonomického hlediska nepovažoval za nadbytečné zahrnout do okruhu filosofického zkoumání otázku volného času, která pochopitelně z hlediska procesů klasického kapitalismu představovala otázku poměrně neutrální. Je velmi zajímavé, že Marx na ni zaměřil svoji pozornost velmi brzo, že už v *Ekonomicko-filosofických rukopisech* psal o tom, jak je pro kapitalismus důležité využití tohoto volného času. Nejde sice o bezprostředně ekonomickou otázku, avšak z ekonomického hlediska, jak jsme viděli, se i zdánlivě neutrální otázka jeví ekonomickou. Celý proces výroby v kapitalistických podmínkách ukazuje Marx tímto způsobem: „Smysl, jaký má výroba vzhledem k bohatcům, se ukazuje ve zjevné podobě ve smyslu, jaký má pro chudáky; směrem nahoru se projevuje vždycky uhlazeně, skrytě, dvojsmyslně,

jako zdání. směrem dolů hrubě, rovnou. upřímně jako podstata. Primitivní potřeba dělníka je mnohem větší než uhlazená potřeba boháče... A průmysl spekuluje nejen na zjemnění potřeb. nýbrž stejně i na jejich primitivitu, ale na primitivitu uměle vytvořenou, jejímž opravdovým požitkem je tedy omamování sebe sama, toto zdánlivé uspokojování potřeby. Anglické kořalny jsou proto symbolické obrazy soukromého vlastnictví.<sup>4</sup>

Marxův názor, že kapitalismus částečně tím, že podporuje spotřebu, neuspokojuje jen nejhrubší barbarské tendence. nýbrž právě takové potřeby produkuje, je důležitý ze dvou hledisek. Ukazuje na to, že na jedné straně uspokojování individuálních potřeb částečně naplňuje volný čas, na druhé straně současně výroba produkuje nejen výrobky, ale i potřeby. Rozhodující otázkou, která se také stává konkrétním obsahovým měřítkem společnosti, je tedy nejen pouze kvantita existující produkce. nýbrž také kvalita existujících potřeb. Obě skutečnosti jsou od sebe přirozeně neodlučitelné, to však neznamená, že výroba předmětů na vysoké úrovni je zároveň produkcí potřeb na vysoké úrovni; jak nejlépe ukázal čas, pro kapitalismus je stále charakterističtější, že velká masa výrobků, kterou dává moderní kapitalistický průmysl k dispozici, znamená na druhé straně zbarbarštění lidských nároků a potřeb, resp. vytváření barbarských potřeb. (V jaké míře jsou tyto barbarské potřeby společensky škodlivé, závisí pochopitelně na konkrétních okolnostech, a to i v nejménějších formách výskytu takových potřeb — například prestižní potřeby dokumentují tuto tendenci právě tak jako rozšíření různých sexuálních perverzí.)

Na tomto základě se opět můžeme vrátit k problému, co pro Marxe znamená produktivní čas. Je jasné, že ta část pracovní doby, kterou nazývá nutnou pracovní dobou, má nepochybně produktivní charakter. Právě tak produktivní charakter má část nadbytečné pracovní doby, resp. celá nadbytečná pracovní doba za socialismu. Otázkou však je, jak posoudíme třetí část času, chápanou jako volný čas. Tento volný čas se na jedné straně může stát dynamickým motorem individuálního a společenského vývoje, na druhé straně však také

obětí špatných potřeb, které v kapitalismu na základě jeho povahy a v zájmu organizace spotřeby stále více a stále výrazněji převládají. Posledním jevem je to, co moderní levicově orientovaná literatura nazývá manipulací. Na konci minulého století jsme mohli ještě v jedné Dehmelově básni číst, že jediné, co proletář potřebuje, je čas. Marx už ve čtyřicátých letech minulého století viděl, že to není výlučně požadavek proletariátu, přičemž nehovoří o tom, zda má mít proletář také čas na své vzdělání, nýbrž považuje za důležité, aby samotný pracovní proces a celkový společenský proces takový požadavek vyvolávaly, a to nejen jako požadavek, nýbrž i jako potřebu.

Všechny dosud zmíněné obecné problémy poukazují na marxovskou myšlenku, která se stává stále aktuálnější a důležitější. Marx se díval na celou ekonomii koneckonců jako na ekonomii času: „Skutečná ekonomie — spoření — spočívá v úspoře pracovní doby...; tato úspora je však totožná s rozvojem produktivní síly. Nejde tedy o zřeknutí se požitku, nýbrž o rozvoj *power*, schopností produkce, a tím i schopností jakožto prostředku požitku. Schopnost požitku je podmínkou téhož, a tedy prvním prostředkem požitku a touto schopností je rozvoj individuálních vloh, produktivní síly. Úspora pracovní doby zároveň rozmnožuje mimopracovní dobu, to znamená čas pro *plný rozvoj individua*, a *tato opět jako největší produktivní síla působí zpětně na produktivní sílu práce*. Z hlediska bezprostředního výrobního procesu může být chápána jako produkce *Capital Fixe*; tento *Capital Fixe being man himself*. To, že bezprostřední pracovní doba sama nestojí vůči mimopracovní době v abstraktním protikladu, jak se to jeví z hlediska buržoazní ekonomie, se rozumí samo sebou. Práce nemůže být hrou, jak si to přál Fourier, jenž má velkou zásluhu, protože jako poslední cíl vytyčil nikoli odstranění distribuce, nýbrž výrobního způsobu a jeho nahrazení vyšší formou. Mimo-  
pracovní doba — která je zároveň volným časem jakožto časem pro vyšší zájmy — přirozeně mění svého nositele v jiný subjekt, který pak vystupuje v bezprostředním pracovním procesu.“<sup>5</sup>

Zde jsme se dostali k jednomu z nejdůležitějších bodů našeho problému: k roz-

<sup>4</sup> Marx, K.: *Ekonomicko-filosofické rukopisy z roku 1844*. Praha, SNPL 1961, s. 111.

<sup>5</sup> Marx, K.: *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*. Dietz, Berlin 1953, s. 599—600.

lišení mimopracovní doby a volného času. Jak jsme viděli, Marx tento problém nikterak neodděluje od ostatních momentů lidského vývoje a zejména jej neodděluje od výrobního procesu. Protože však kvalitou výrobního procesu je tento výrobní proces sám, jeho podmínky určují volný čas. Nemá-li volný čas představovat abstraktní svobodu, nýbrž být skutečně volným časem, je třeba, aby výrobní proces v celkových společenských měřítkách, celá organizovanost společnosti a její vnitřní organizace umožňovaly, aby se volný čas nestal časem pro uspokojování odcizených potřeb, nýbrž skutečně tím, co Marx zamýšlel, tj. časem pro zvyšování výrobních sil, pro svobodnou činnost lidí. Všechny tyto otázky, které se v souvislosti s uvedeným problémem v moderní epoše objevují, koneckonců hluboce souvisí s podmínkami, které Marx analyzoval na citovaném místě.

Považujeme problém volného času za aktuální, a to aktuální nejenom proto, že soudobý kapitalismus je neschopný takové využití volného času zajistit, nýbrž také proto, že činí takové využití nemožným. Zčásti v tomto směru působí podněcování prestižního konzumu, zčásti pak zábava a usměrňování zájmů takovým způsobem, jak se to v kapitalismu děje prostřednictvím masové kultury v televizi, filmu, v části bestsellerů, v časopisech a prostřednictvím zcela zveličeného kultu sexu. V protikladu k této tendenci staví buržoazní levice, počínaje zmíněnou Hannah Arendtovou a konče Erichem Frommem, otázku volného času většinou tak, že romanticky antikapitalistickým způsobem idealizuje volný čas řeckého světa a sní o jeho návratu. Tyto romantické tendence vypovídají o touze, která se v lidech této sféry probouzí a žije, nepředstavují však žádné vědecké řešení. Především je nezbytné — ačkoli je pochybné, zda zkrácení pracovní doby ve vyspělých průmyslových zemích a tím růst abstraktní mimopracovní doby představují světovou tendenci — vrátit se k marxistické analýze, která otázky ekonomie času formuluje v jazyku politické ekonomie, tedy neoddělitelně od výroby samé a jejího třídního charakteru. To však prakticky znamená, že otázka využití mimopracovní doby, problém jejího zhodnocení představuje koneckonců jednu z nejpodstatnějších otázek třídního boje v dnešní

době. Třídní boj se již nevede o množství času jako v dobách „tří osmiček“, nýbrž o jeho obsah. Jedním z dílčích problémů této obecné otázky pak je, že pomocí socialistické organizace výroby má být zajištěno nejen odpovídající množství mimopracovní doby, nýbrž také kvalita tohoto času jakožto času volného, tj. ve významu anglického slova *leisure*. V tomto smyslu tedy marxovská formulace volného času jaksi anticipovala problém, který představuje jednu z nejzákladnějších otázek třídního boje v současné epoše také uvnitř kapitalismu.

Je přirozené, že i v socialismu je kvalita mimopracovní doby měřítkem rozvoje, a to vnitřního rozvoje socialismu, stejně tak jako je jeho měřítkem množství mimopracovní doby. Ekonomický rozvoj musí celkově dosáhnout takového stupně, aby se rozhodujícím problémem stala nikoli kvantita, nýbrž kvalita. V socialistických státech začínáme tohoto stavu dosahovat, přičemž nejbližší budoucnost (v různých zemích různě) staví na pořad dne problém kvality. A zde se musíme opět vrátit k marxovské představě a formulaci. Marx totiž velmi zdůrazňoval, že ekonomie času, a tedy i vytváření mimopracovní doby a její kvalitativní naplnění, nepředstavují zřeknutí se požitku. Upozorňujeme na tuto skutečnost proto, že v raných obdobích dělnického hnutí a v podmínkách, kdy se hospodářství v jediném socialistickém státě potýkalo s vnitřními problémy, se nevyhnutelně jako jedno hledisko a možnost řešení objevila asketická forma ekonomie. Nepopíráme, že ekonomie si mnohdy může přechodně vynutit zřeknutí se určitých požitků a již dosažené životní úrovně. Z toho však nemůžeme vytvářet žádné se socialismem související teorie. Naopak, v Marxově duchu musíme zdůraznit přechodnost takových období. Podobně bychom chtěli zdůraznit, že v socialismu se může mimopracovní doba zcela formálně utvářet tak, že v byrokratickém chápání vzniká představa o skutečném přetvoření této doby ve volný čas. Může však jít o vnější, byrokraticky organizované společenské činnosti, které neplynou z vnitřních pohnutek individuí a z jejich vlastních směrů rozvoje, nýbrž představují nucený důsledek narýsované tendence. Socialismus však poskytuje největší reálnou možnost k tomu, aby — za předpokladu hluboce demokratické

výstavby celé společnosti — se mimopracovní doba skutečně stala volným časem. A zde je třeba uvést i to, že v různých obdobích, v různých zemích a v různých politických konstelacích se vytvářejí nové a nové situace pro využití těchto podmínek. Nejde tedy o nějaký ideální požadavek, nýbrž o konkrétní tendenci, totiž že socialismus za předpokladu dostatečně vysokého stupně výroby poskytuje na rozdíl od kapitalismu více v celé oblasti života, a tak nutně zajišťuje podmínky přetvoření mimopracovní doby ve volný čas. Volný čas v různých podmínkách nabývá pro individuum i společnost různý význam. Kolik společenské participace (a jak bezprostřední) představuje v různých demokratických organizacích, do jaké míry je tato společenská participace zprostředkována a jak rozvíjí duchovní, technické a jiné schopnosti člověka, to vše závisí na konkrétních okolnostech. Právě proto nemůže jít socialismu o nějaký recept na trávení mimopracovní doby, nýbrž o to, že ve výrobě i ve veřejném životě musí být uznávány nejrozumnější formy vědění, znalostí a zábavy, které skutečně slouží rozvoji lidských schopností.

V tomto směru pochopitelně existuje i spontánní pohyb. Historie Sovětského svazu trvající několik desetiletí a například nevídaný a nápadný kult četby v Sovětském svazu a dalších socialistických zemích ukazují, že v atmosféře socialismu se mohou spontánně tvořit i určitá specifika volného času. Právě o tom hovořil filosofickým jazykem Marx. Tento vývoj ovšem narušují na jedné straně tendence, které souvisí s poměrným zpožďováním výroby a její neorganizovaností, takže pro část lidí se pracovní doba prodlužuje (a lidé kromě hlavního zaměstnání vykonávají ještě druhé zaměstnání), na druhé straně jej narušují byrokratická jednání, která si činí nárok na část mimopracovní doby. Avšak i ve sféře pracovního procesu se objevují tendence odcizení, takže se mimopracovní doba dostává do konfliktu

s vlastní vykonávanou prací, místo aby s ní tvořila dialektickou jednotu. Naším cílem však v duchu Marxově musí být překonání překážek. Především musí být likvidovány všechny byrokratické vazby, které omezují socialismu vlastní tendenci. To je jednak otázkou společenské atmosféry a výchovy, jednak otázkou organizace výroby, přičemž obě otázky spolu těsně souvisí, stejně tak jako pracovní a mimopracovní doba. Tato souvislost není vlastně ničím jiným než základní obsahovou otázkou výše zmíněného rozdělení času. Pokud společenská struktura socialismu neustrne na tom, že se na jedné straně výrobní prostředky staly společenským vlastnictvím a dále rozvíjejí výrobu a na druhé straně že celá společenská organizace musí všemi prostředky tuto vymoženost zajistit, můžeme jít přirozeně dále. Jestliže si totiž uvědomíme všechny možnosti a důsledky plynoucí ze společenského vlastnictví výrobních prostředků, resp. ze společenského řízení výroby pro celou organizaci společnosti — že totiž správní orgány a instituce se nemají omezovat pouze na zajištění socialistické výroby, ale musí denně nově využívat možností její větší perspektivy — pak se stane zřejmým, že obsah pracovní doby je natolik bohatý, že může být přetvořena ve volný čas. A není třeba vysvětlovat, že dříve či později bude volný čas působit zpět na výrobu, neboť volný čas není ničím jiným než dalším rozvojem jedné stránky výrobních sil, totiž výrobní síly člověka — jeho inteligence. Toto je pro socialismus základní otázkou umožňující z hlediska celkového vývoje překonat i ty nejrozvinutější formy kapitalismu. Socialistická společenská orientace — pokud skutečně využívá svých možností — zajišťuje nekonečný rozvoj člověka, a tím takový vzestup výroby, na jehož základě roste nejen pohodlí a komfort, nýbrž i člověk sám se může lépe rozvíjet, pokud jde o znalosti a kulturu mezilidských vztahů, a naplňovat se tak stále konkrétnějšími kvalitativními obsahy.

*Přeložil Jiří Večerník*